

3.

**Mondatrészek és téma–réma tagolás: két struktúra
konfliktusa a franciában**

KISS SÁNDOR

A franciát a kötöttebb szórendű nyelvek között szokták számon tartani; a „kötött szórend” itt azt jelenti, hogy a jelöletlen, kanonikus kijelentő mondatok magjában az alanyt közvetlenül követi az — igéből vagy „kopula + névszó” kapcsolatból álló — állítmány. Felmerül a kérdés, hogyan fér össze ezzel a viszonylagos merevséggel az üzenet „perspektívájának” érvényesítése, vagyis hogyan valósulnak meg azok a mondatok, amelyekben a közlemény kívánatos elrendezése szempontjából az alany nem kiindulópont (**téma**) az állítmányhoz képest, illetve az utóbbi az alanyhoz képest nem végpont vagy „érkezési pont” (**réma**). A kérdésre kettős válasz adható: egyrészt a franciában is vannak „tematizációs” és „rematizációs” eljárások, amelyek a mondatszerkesztés szabályaihoz valahogyan alkalmazkodva elvégzik az üzenet elemeinek kommunikatív „súlyozását”; de a közlemény mellőzheti is többé-kevésbé az említett szabályokat, és spontán (vagy spontaneitást mímelő irodalmias) mondatokban a szintaktikai konstruáltság rovására közvetlenül juttathatja érvényre az üzenet elemeinek kommunikatív hierarchiáját.

A mondat logikai–funkcionális felépítése (azaz mondatrészek szerinti tagolódása) és a téma–réma megkülönböztetés között fellépő „konfliktusok” a francia nyelvleírás hagyományban két eléggé eltérő módon jelennek meg. A XX. század második felének „klasszikus” nyelvtanai a mondatot általában mint logikailag értelmezhető funkciók együttesét mutatják be, és az üzenet perspektívájára inkább csak a sajátosan szerkesztett — vagy valamelyest szerkesztetlen — mondatok elemzésekor utalnak. Ez a felemás eljárás jellemzi pl. a Wartburg—Zumthor (1958) vagy a Wagner—Pinchon (1962) szerzőpáros egyébként teljességre törekvő nyelvtanát. Ugyanakkor az ún. genfi iskola vezető egyéniségei, akik a szintaxist tudatosan kapcsolták össze a nyelvhasználat pszichológiai körülményeinek, sőt olykor a nyelvhasználat folyamatának vizsgálatával, a mondatok bonyolultsági fokozatainak összevetésekor mindenekelőtt a mondanivaló kiindulópontjára és a közlés céljára vannak tekintettel (Sechehaye 1926, 1950, Bally 1944², 1950³). A téma–réma tagolás és az alany–állítmány kapcsolat viszonyának vizsgálatában külön hely illeti meg Sandmann (1954) briliáns esszéjét. A mondatelemzés logikai–funkcionális és kommunikatív szempontjainak eddigi legjobb szintézise Riegel—Pellat—Rioul (1994, 1999⁵) nyelvtanában található.

A továbbiakban először azt vizsgáljuk, hogy milyen mondattani megoldások biztosíthatják a franciában az üzenet kiinduló- és végpontjának kitüntetett kezelését akkor, ha a nyelvhasználó nem lép ki a logikai–funkcionális mondatalkotási szabályok globális keretei közül. E ponton három jelenségre térünk ki: a virtuális szembeállítás megalapozására, vagyis a réma fókuszba helyezésére; a kiindulópont „megkonstruálására”, ami a téma különböző fokozatokban történő kiemelését jelenti; végül a réma előkészítését és mintegy előzetes bejelentését célzó konstrukciókra. (E három jelenség közül az utóbbi kettőnek részletes vizsgálata terjedelmes korpusz összeállítását tenné szükségessé, ami a francia nyelvtudományban eddig nem történt meg, ezért e két tematikát itt inkább csak felvázoljuk.) Ezután röviden utalunk a — tényleges kommunikációban igen gyakori — „szerkesztetlen nyelvi nyilatkozatokra”, amelyek a közlés elemeinek viszonyát a pszicholingvisztikai megformálásnak egy kezdetlegesebb szintjén ragadják meg, s azt mintegy közvetlenebbül mutatják be, a szokásosnál erőteljesebben támaszkodva a szituációra, a nyelvi kontextusra, valamint a prozódia szintjén megvalósuló oppozíciókra.

Egy olyan, főnévi alanyt, igei állítmányt, előljáró nélküli („direkt”) főnévi tárgyat és előljárós helyhatározót (a leírt sorrend szerint) tartalmazó mondatban, mint

- (1) *Pierre construit une maison dans les Alpes.*
= Péter épít egy házat az Alpokban.

nem-jelölt prozódia és semleges vagy hiányzó kontextus esetén az egymást követő mondatrészek szerepe a közlés perspektívájának szempontjából lényegében az, hogy az információt folyamatosan pontosítják, vagyis a mondat jelentése lineárisan előrehaladva fogalmilag egyre szűkül. A mondatnak ez a „kommunikatív jelöletlensége” a mondatrészek szokásos elrendezéséből adódik, más szóval hozzátartozik az itt illusztrált kanonikus felépítésű mondat nyelvtani jelentéséhez. A beszédhelyzet azonban megkívánhatja, hogy az információ valamelyik eleme ne csupán jelentést szűkítő, hanem egyúttal más jelentéseket kizáró érvennyel jelenjék meg, tehát legalábbis virtuálisan szembeállítást is kifejezzen. Többé-kevésbé univerzális eszközként a francia nyelvben is rendelkezésre áll ilyenkor a kontrasztív hangsúlyozás: ha arról lenne szó, hogy Péter valóban az Alpokban épít házat és nem a Pireneusokban, vagy valódi házat épít, nem csupán kunyhót, elképzelhető volna az *Alpes* vagy *maison* szó hangsúly által történő kiemelése. (Itt mellékes, bár a francia nyelvben jelenleg zajló prozódiai átalakulás szempontjából korántsem érdektelen, hogy e szokásosnál dinamikusabb hangsúly pl. a *maison* szónak valószínűleg az első szótagját érintené, nem pedig a régebbi, de még érvényes rendszer szerint a hangsúlyt viselő utolsó szótagot.) Speciálisabb beszédhelyzeti feltételek esetén elképzelhető volna az igei állítmányra,

sőt az alanyra eső kontrasztív nyomaték is (akár a lexikai paradigmák belső viszonyainak kihasználásával, pl. ha fontos, hogy Péter felépít és nem lerombol egy házat, a hangsúlyozás lehetne *Pierre construit une maison* — ami a prefixumok különbsége révén is szemben áll a *détruit* formával). A beszédhelyzetnek és a szövegelőzményeknek megfelelően a szembeállítás aktuálisan is kifejezhető a mondatokban: *Pierre — et non Marie — construit une maison dans les Alpes* 'Péter — és nem Mária — épít házat az Alpokban'.

Mindamellet a virtuális szembeállításnak megvannak a jellegzetes „szegmentális” eszközei is. Ezek megtörik az egyszerű mondat szokásos előrehaladását — ahol az egymást követő mondatrészek kohézióját a linearitáson kívül csak a mondatintonáció biztosítja —, és olyan struktúrákat vezetnek be, amelyeket összetett mondatként is lehetne értelmezni (diakrón szempontból eredetileg valóban összetett mondatokról van szó). Mivel a szóban forgó eljárások a fokalizációnak mintegy „kanonikus” eszközeivé váltak, az elemzők inkább az egyszerű mondaton belül megvalósuló kereteket és elhatárolásokat látnak bennük. A virtuális szembeállítás — szokásosabb nevén kiemelés — konstans eleme a „kiemelt” mondatrészt megelőző *c'est* [sɛ] szekvencia, amely egy hagyományos és a kiemelő szerkezetet pillanatnyilag ignoráló, mondatrészek szerinti elemzésben úgy jelenik meg, mint egy alanyként működő specifikálatlan mutató névmás és a kopula kapcsolata, vagyis egy „alany + 'van' + névszói állítmány” sor első része. A névszói állítmány helyét a kiemelt mondatrész foglalja el:

(2) *C'est une maison que Pierre construit dans les Alpes.*
= Péter házat épít az Alpokban.

Az így átalakított mondat *maison* 'ház' szó után következő részét az eddigiek alapján vonatkozó mellékmondatnak tekinthetjük, amelyet a vonatkozó névmás tárgyesetű alakja (*que*) vezet be. Az új mondat felépítését s egyben a tárgy kiemelését tükröző fordítás ez lehetne: 'Ház az, amit Péter épít az Alpokban' (a sorrendhez még pontosabban igazodva: 'Az [van] ház, amit Péter épít az Alpokban').

A tárgyat fókuszba állító szerkezet látszólag összhangban van a mondatszerkesztés funkcionális szabályaival: a kiemelt főnévi csoportot követi egy vonatkozó mellékmondat. Nyilvánvaló azonban — s ezt a magyar fordítás is érzékelteti —, hogy további kommentár nélkül ez az elemzés tévútra visz. Hiszen a (2)-höz hozzárendelhetünk egy nem-kiemelő értelmezést is, ahol a vonatkozó mellékmondat (akár determinatív, akár appozitív jelentésű) szűkíti a főnévi csoport referenciális terjedelmét, de nem gondoskodik virtuális szembeállításról. Ekkor a mondat fordítása egyszerűen: 'Ez/Az ház, amelyet Péter épít az Alpokban'. Va-

lójában tehát a (2)-vel jelölt lineáris struktúra két mögöttes szerkezetet rejt.¹ Különbségüket a helyesírás nem jelzi², prozódiai eltérés azonban mégis lehet közöttük: a fent említett, általában az első szótagra eső kontrasztív hangsúly nemcsak (1)-ben, hanem (2)-ben is érintheti a *maison* szót, de csak kiemelés esetén.

Így kirajzolódik a címben sugallt „konfliktus”: a virtuális szembeállítást megalapozó „kiemelő szerkezetben” a kiemelt tárgy után vonatkozó mellékmondatot találunk, ez azonban a mondat logikai értelmezésében nem erre a tárgyi szintagmára vonatkozik. Könnyű erről meggyőződni, ha (2)-t helyettesítjük egy vele referenciálisan azonos, a virtuális szembeállítást emfatikusan kifejező mondattal:

- (3) *Ce que Pierre construit dans les Alpes est une maison.*
= (Az,) amit Péter épít az Alpokban, [van] ház [és nem valami más].

Ebben a változatban a főmondat alanya (*ce*, a *c'* mondatfonetikai változata) és az állítmány (*est une maison*) távol kerülnek egymástól, amit általában áthidalnak az alany megismétlésével:

- (3a) *Ce que Pierre construit dans les Alpes, c'est une maison.*
= (Az,) amit Péter épít az Alpokban, (az) [van] ház.

A logikai elemzés azt mutatja, hogy a szóban forgó vonatkozó mellékmondat nem a tárgy referenciális terjedelmét szűkíti, hanem az alanyét. Ezért a (2)-vel jelölt mondat tárgyat fokalizáló értelmezése csak akkor felel meg a konstituensek helyes sorrendjének, ha a logikai viszonyoktól eltekintünk, hiszen az alanyhoz tartozó vonatkozó mellékmondat elvileg nem követhetne egy tőle jobbra eső és az állítmány részeként működő névszót.

Kétségtelen azonban, hogy a beszélők nem végeznek a fentihez hasonló megfontolásokat, és az itt vázolt diszkrepancia nem zavarja őket a (2)-vel jelölt kiemelő szerkezet kódolásában és dekódolásában. Ezért azt mondhatjuk, hogy a fokalizáció szükséglete létrehoz egy „*c'est* + kiemelt mondatrész + vonatkozó névmás” struktúrát, amelyet az üzenet címzettje fokalizációként dekódol; félreértés veszélyekor rendelkezésre áll a kiemelt mondatrészre alkalmazható kontrasztív hangsúly vagy a (3)/(3a) típusú szerkezet, amely a fókusz a mondat végére helyezi, előkészítvén azt az előreutaló — és szemantikailag bizonyos értelemben üres — „mutató névmás + vonatkozó névmás” kapcsolattal (a tárgy elő-

¹ E viszonyok formalizálására nézve vö. Dubois—Dubois-Charlier (1970: 184–185).

² Legfeljebb arra lehetne gondolni, hogy az appozitív vonatkozó mellékmondatot — a determinatívól eltérően — a franciában vessző választja el a főmondattól: *C'est une maison, que Pierre construit dans les Alpes* 'Ez ház, [egyébként olyan,] amit Péter épít az Alpokban'.

készítésére tárgyi vonatkozó névmást találunk). Alternatív fogalmazásban azt mondhatjuk, hogy a „*c'est* + főnévi csoport” szekvencia kérdéssé teszi, a főnévi csoportra eső kontrasztív hangsúly pedig meggátolja a szekvenciát követő vonatkozó mellékmondatnak a főnévi csoportra vonatkoztatását.³ Természetesen a mondatalkotókat szabályosabban linearizáló (3) / (3a) és a lineáris felépítés szabályaival fokalizációs értelmezés esetén ellentmondásba kerülő (2) között történetileg mindig lehetett bizonyos „átjárás”, amely a „kiemelő szerkezet” eredetéről is számot adhat, de ezt most nem feladatunk megvizsgálni.

Az alany „kiemelésének” módja megerősíti azt a benyomásunkat, hogy a „*c'est* + főnévi csoport + vonatkozó névmás” szekvencia a dekódoló számára sajátos fokalizációs szignál, amely bizonyos értelemben konfliktusba kerül a linearitás logikai–funkcionális értelmezésével. A virtuális szembeállítás kifejezésének eszköze az alany esetében a „*c'est* + főnévi csoport + *qui*” szekvencia:

- (4) *C'est Pierre qui construit une maison dans les Alpes.*
= Péter épít házat az Alpokban.

Szó szerinti magyarítás a 'Péter az, aki ...' (vagy a sorrendet is leképezve, a: 'Az Péter, aki...') sort eredményezné, tehát a vonatkozó névmásnak itt az alanyesete (*qui*) használatos. A vonatkozó mellékmondat kettős értelmezését — *mutatis mutandis* — ugyanúgy írhatjuk le, mint a tárgy kiemelésével kapcsolatban: a *qui construit une maison dans les Alpes* mellékmondat „lineáris olvasatban” a *Pierre* főnév referenciájához csatol újabb információkat (kb. 'Ez/Az Péter, aki házat épít az Alpokban')⁴. Megtaláljuk a virtuális szembeállítás emfatikus kifejezését is, a fókusz jobbra tolásával:

- (5) *Celui qui construit une maison dans les Alpes est Pierre.*
= (Az,) aki házat épít az Alpokban, [van] Péter [és nem valaki más].
(5a) *Celui qui construit une maison dans les Alpes, c'est Pierre.*
= (Az,) aki házat épít az Alpokban, (az) [van] Péter.

³ Hogy a „*c'est* + kiemelt mondatrész + vonatkozó névmás” speciális fokalizációs eszközzé vált, arra az is utal, hogy a (3)/(3a) típusú mondatokban a mutató névmás helyettesíthető volna valamely főnévi csoporttal (általában hiperonimával): *La chose que Pierre construit dans les Alpes (, c') est une maison* 'A dolog, amelyet Péter épít az Alpokban, (az) ház'. Ezzel szemben **?La chose est une maison que Pierre construit dans les Alpes* a tárgyat fokalizáló mondatként nem volna elfogadható.

⁴ Mivel a példában az alany tulajdonnév, referenciája a vonatkozó mellékmondat hozzáadásával nem szűkíthető, más szóval a vonatkozó mellékmondat csak appozitív jellegű lehet (nagyjából az 'Ez Péter, és ő házat épít az Alpokban' értelemben). E megfontolás azonban a lényegét nem befolyásolja.

A vonatkozó mellékmondat itt is a főmondat alanyának referenciáját szűkíti, tehát (4) fokalizációs értelmezésekor nem a *Pierre* konstituenshez tartozik. Mármost az (5) és (5a) mondatokban, amelyek lineáris felépítésükben közvetlenül tükrözik a funkcionális összefüggéseket, a főmondat alanyául szolgáló mutató névmás, amely „megelőlegezi” a fokalizált mondatalkotót, *ce* helyett *celui* változatban jelenik meg. A vonatkozó mellékmondatok antecedenséül szolgáló mutató névmások körében (ha referenciájukat anaforikus elemre vagy szituációelemre utalás nem korlátozza) *celui* és *ce* mint a ’+élő’ és ’-élő’ szemantikai jegyek hordozói állnak egymással szemben (*celui qui* ’az, aki’ ~ *ce qui* ’az, ami’). Így az (5) és (5a) mondatokban a *celui* névmás előre specifikálja az állítmány névszói részeként megjelenő fokalizált konstituent mint a ’+élő’ jeggyel ellátott szemantikai osztály tagját. A (4) típusú „kiemelő szerkezetben” azonban ez a specifikáció eltűnik, és a főmondat alanya, amely logikailag továbbra is antecedense a vonatkozó mellékmondatnak, a „neutrális” *c(e)* alakban jelenik meg. A *C’est Pierre qui ...* kezdetű mondatban a mutató névmás az élő/életlen „egyeztetés” tekintetében nem viselkedik többé antecedensként, hanem a „*c’est* + kiemelt mondatrész + vonatkozó névmás” alakú fokalizáló szekvencia részeként működik.⁵ A helyzet nem más akkor sem, ha a tárgy kiemelésekor vizsgáljuk a ’+élő’ és ’-élő’ szemantikai jegyek reprezentációját. (2) és (3a) mintájára szerkeszthető:

(6) *C’est Jean que Pierre aime vraiment.*

= Péter Jánost szereti igazán.

(7) *Celui que Pierre aime vraiment, c’est Jean.*

= Akit Péter igazán szeret, az János.

Az antecedens és a vonatkozó mellékmondat fentebb megfigyelt, funkcionális szempontból „szabálytalan” szétválasztásán kívül az „egyeztetés” elmaradása is jelzi egy fokalizációs szignál beépülését a logikai–funkcionális szerkezetbe, s ezáltal a két struktúra konfliktusát.

Az (előljáró nélküli) tárgy és az alany kiemelésének vizsgálata után a többi, állítmányhoz tartozó konstituens (előljárós tárgy, előljáróval vagy anélkül álló határozók) fokalizációs viselkedését az (1) mondat *dans les Alpes* helyhatározóján szemléltethetjük. A virtuális szembeállítás szokásos eszköze — amely tehát

⁵ A ’-élő’ jelentésű elemek *chose* hiperonimájával párhuzamot keresve itt is tehetünk kísérletet a mutató névmás helyettesítésére a *personne* ’személy’ szóval. Az eredmény ugyanaz: (5)-ben és (5a)-ban ez a helyettesítés lehetséges, vö. *La personne qui construit une maison dans les Alpes (, c’) est Pierre* ’A személy, aki házat épít az Alpokban, (az) Péter’; (4)-ben ugyanez a helyettesítés fölöttébb problematikus: **La personne est Pierre qui construit une maison dans les Alpes.*

azt jelöli, hogy Péter valóban az Alpokban épít házat és nem máshol — a kiemelt mondatrésznek a *c'est ... que* keretben történő elhelyezése:

- (8) *C'est dans les Alpes que Pierre construit une maison.*
= Péter az Alpokban épít házat.

A fokalizációnak ez a megoldása nem vezethető le az előjáró nélküli tárgy és az alany esetében megfigyelt viszonyokból, mivel a kiemelés nem vonatkozó mellékmondat segítségével történik. Ha ez így lenne, akkor a *Pierre construit une maison* mondatdarabot a vonatkozó névmás helyhatározói funkciójú alakjának kellene megelőznie, ráadásul úgy, hogy a keretbe zárt konstituens ne tartalmazza a helyviszonyra utaló előjárót. Hasonlóan (3)/(3a) és (5)/(5a) magyarításaihoz, a *dans les Alpes* helyhatározó fokalizációját kifejező mondatnak eredetileg azt kellene jelentenie, hogy '(Az,) ahol Péter házat épít, az az Alpok'. Bár a francia vonatkozó névmásnak vannak az alany- és tárgyeseten kívül további esetszerű alakjai, és előjárókkal is kombinálódik, az előjárós/határozói zónában a „mutató névmás + vonatkozó névmás” kapcsolat számos változata kívül esik a normán, és pl. (9a) egyáltalában nem, (9b) pedig csak alig képzelhető el:

- (9a) **Ce où Pierre construit une maison, ce sont les Alpes.*
(9b) *?*Ce sont les Alpes où Pierre construit une maison.*⁶

A *c'est ... que* keret, amely a kiemelt határozót vagy előjárós tárgyat az előjáróval együtt fogja közre, ily módon nem származhat vonatkozó mellékmondati struktúrából. Az itt szereplő *que* elem nem tagja a vonatkozó névmás paradigmájának (homonímiája a *que* vonatkozó névmással, valamint ennek nyelvtörténeti háttere jól ismert — ez az egybeesés bizonyára befolyásolta is a kiemelő szerkezetek alakulását). A „*c'est* + határozó/előjárós tárgy + *que*” szekvenciában a *ce* és *que* elemek logikai kapcsolata leginkább a *le fait que* '(az) a tény, hogy' típusú fordulatok segítségével ragadható meg, azaz a *que* elemnek „tartalomkifejtő” szerepet tulajdoníthatunk: azzal a 'hogy' kötőszóval azonosíthatjuk, amely első-sorban a tárgyi mellékmondatokat vezeti be, de „kifejtheti” az elvont főnevek „tartalmát” is:

- (10) *Le fait que Pierre construit une maison dans les Alpes est surprenant.*
= Az (a tény), hogy Péter házat épít az Alpokban, meglepő.

⁶ A kopula alkalmazkodik a többes számú *les Alpes*-hoz, a *ce* névmás többes számban változatlan marad.

Így a mondat nem-fokalizált részének — logikai szempontból nézve — mintegy mellékmondatba telepítése, amely az alany és az előjáró nélküli tárgy fokalizációjakor vonatkozó mellékmondat létrehozását jelentette, itt tartalomkifejtő mellékmondat kialakítását jelenti. Hipotézisünk a mögöttes struktúrára vonatkozik, mivel a megvalósult mondatokban „*ce + que*” nem működik tartalomkifejtő jelleggel (a specifikáltabb *ceci* mutató névmással ezt talán könnyebb elképzelni) — hivatkozhatunk azonban olyan lazábban szerkesztett nyelvi nyilatkozatokra, ahol egy *que*-vel bevezetett tartalomkifejtő mellékmondat valóban azonosul logikailag a *ce* elemmel:

(11) *Cet événement — que Pierre construit une maison —, c'est dans les Alpes.*

= Ez az esemény — hogy Péter házat épít —, ez az Alpokban van.

A fokalizáció eddig megfigyelt szabályainak megfelelően a fokalizált konstituens az összetett állítmány névszói részének pozícióját foglalja el (*c'est une maison, c'est Pierre, c'est dans les Alpes*).

A határozók és előjárós tárgyak fokalizációjára vonatkozóan is világossá kell tennünk, hogy a bemutatott logikai–funkcionális elemzések csupán azt kívánják igazolni, hogy a fokalizációt tartalmazó mondatok egyik alapvető aspektusukat illetően kapcsolódnak a funkcionális viszonyokat lineárisan tükröző közönsége-sebb mondat szerkezetekhez. Ugyanakkor azonban a virtuális szembeállításnak most tárgyalt típusa is tartalmazza a fentebb fokalizációs szignálnak nevezett struktúrát (itt: *c'est ... que*), amelynek dekódolásakor a *que* elem bizonyára nem alárendelő kötőszóként, hanem egyfajta elhatároló jelként működik. Az üzenet perspektívájára vonatkozó információ tehát itt is konfliktus árán épül be a mondat logikai–funkcionális szerkezetébe.⁷

A réma fókuszba állításán kívül a logikai–funkcionális szerkezet nagyobb törés nélkül „megbír” egy másik olyan beavatkozást, amely specifikusan az üzenet perspektíváját juttatja érvényre. Ezúttal az üzenet kiindulópontjának „megkonstruálásáról” van szó a mondaton belül, vagyis olyan szerkesztésmódokról, amelyek a téma kialakítását nem bízzák egyszerűen a kanonikus szórendből adódó szabott sorrendre, hanem egy ebből nem előre látható téma–réma tagolást valósi-

⁷ A kép teljesebbé tétele kedvéért megkísérelhetjük az állítmány fókuszba helyezését. Az eddig megfigyelt átalakításokhoz hasonlóan az ige — tárgyi és határozói bővítésményeivel együtt — a névszói állítmány pozícióját fogja elfoglalni, főnévi igenévvé alakulva, a *c'est* struktúra után. Ekkor az alanyt kell mellékmondatba telepíteni, miközben a főmondati állítmány helyét egy „pronomen”-hez hasonló „proverbium”, a *faire* ’csinálni’ ige fogja betölteni. Az eredmény a nyelvi normának inkább a határán helyezkedik el: *Ce que fait Pierre, c'est construire une maison dans les Alpes* ’Amit tesz Péter, az [annyi, mint] házat építeni az Alpokban’.

tanak meg. Tekintve, hogy e tanulmány keretei között csak a mondat struktúráiról teszünk néhány megjegyzést, kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni azt a fontos elméleti kérdést, hogy az üzenet ún. kiindulópontja mennyiben függ a korábbi szövegbeli viszonyoktól, vagyis mennyiben lesz kiindulópont éppen azért, mert a dekódoló számára már ismert. A kiindulópont megformálásával kapcsolatos műveletek tehát itt abból a szempontból jönnek számításba, hogy beavatkoznak-e a logikai-funkcionális struktúrába, különös tekintettel a mondatalkotók sorrendjére. E tekintetben három, eléggé eltérő eljárást említhetünk, amelyek a téma kontúrját különböző „erősségi” fokokon alakítják ki.

Metaforával élve „gyenge” témaképzésnek mondhatjuk azt a műveletet, amely kizárólag az összetevők sorrendjét érinti. Az itt számításba jövő sorrendi áthelyeződésre, tehát a mondat nem-első pozíciójából az első pozícióba történő áthelyeződésre az alapvető mondatalkotók közül a határozók és az előljáróval bevezetett tárgyak képesek úgy, hogy a mondat szerkezetben egyébként ne essék változás. (1)-ből kiindulva a helyhatározó előre helyezésével az eredmény:

- (12) *Dans les Alpes, Pierre construit une maison.*
= Az Alpokban Péter házat épít.

A francia mondatban ilyenkor szokásos vessző megfelel az előrehozott határozót követő virtuális szünetnek, illetve az előrehozott mondatdarab utolsó szótagján gyakran megvalósuló melodikus csúcshoz. Az előrehozatal korlátját képezik az olyan „ige + határozó” szekvenciák, amelyekben az ige mint lexéma szükségessé teszi a határozó jelenlétét. Előrehozatal esetén ilyenkor az ige után üresen maradt részt másik reumatikus elemmel ki kell tölteni:

- (13) *Pierre va à bicyclette.*
= Péter kerékpáron megy.
→ *A bicyclette, Pierre va chez Jean.*
= Kerékpáron Péter elmegy Jánoshoz.

A kötelező jellegű határozókhöz bizonyos mértékig hasonlóan viselkednek az előljárós tárgyak is (amelyek tehát az ige specifikusan kapcsolt bővítményei [vonzatai]). Hasonlóan az * ?*A bicyclette Pierre va* mondat kvázi-agrammatikus voltához az * ?*A Marie Pierre écrit* mondat is sutának és befejezetlennek tűnik, de az ige utáni „üres hely” kitöltésén kívül a mondat használható marad akkor is, ha a kontextus az extraponált főnévi csoport számára kontrasztív értelmezést biztosít:

- (14) *Pierre écrit à Marie.*
= Péter ír Máriának.

- *A Marie Pierre écrit tous les jours.*
= Máriának Péter mindennap ír.
A Marie Pierre écrit et à Claire il téléphone.
= Máriának Péter ír és Klárának telefonál.

A témaképzésnek most vázolt eszköze csupán a kanonikus szórendet érinti és azt is csekély mértékben: az üzenet perspektívájának érvényesülése nem vezet a logikai–funkcionális felépítés jelentős módosulásához.

A téma kialakításának minden alapvető mondatalkotóra alkalmazható, a kiindulópontot markánsabban jelző és a mondatstruktúrát is erősebben befolyásoló eszköze az adott referenciális elem baloldali extrapozíciója, amely ún. szegmentált mondatot („phrase segmentée”) hoz létre. Talán célszerűbb itt referenciális elemről és nem szintagmáról beszélni, mivel az eljárás érvénye az előjárós szintagmákra is kiterjed, amelyek viszont ilyenkor előjárójukat elvesztve, tehát az állítmányhoz kapcsolódásukat nem specifikálva jelennek meg a mondat élén. E szegmentáló vagy daraboló műveletnek éppen az a lényege, hogy a témaként működő főnévi csoport a mondatból kiszakítva (ennek megfelelően külön intonációs egységként és a mondat többi részétől virtuális szünettel elválasztva), elszigetelten található a mondat első pozíciójában. Így a főnévi alany és főnévi „direkt” tárgy közötti különbség, amelyet a kanonikus mondatban a szórend (SVO) jelöl, itt elmosódik, és mint láttuk, nem különböznek tőlük az eredetileg előjárós tárgy és a határozók sem. A megkülönböztetésnek ezt a hiányát elsősorban az ige közvetlen környezetében (és prozódiai hatókörében) megjelenő, elvileg hangsúlytalan elemek ellensúlyozzák, amelyeket nyelvtörténeti származásuk alapján hangsúlytalan (vagy kötött) személyes névmásoknak szoktak hívni, de közös szintaktikai és prozódiai sajátosságaik miatt az újlatin nyelvtudományban a „klitikum” nevet is elnyerték. Ezek az elemek elsődleges működésüket tekintve valóban névmási (deiktikus, illetve anaforikus vagy kataforikus) jellegűek; a szintaktikai specifikáció nélkül bejelentett témára anaforikusan utalnak vissza, miközben ezt a specifikációt végrehajjták. A klitikumok ugyanis egyfajta „esetrendszer” alkotnak, amelynek tagjai bizonyos „központi” mondattani funkciókat fejeznek ki; valamely „eset” megjelenése az anaforikus képviselő révén az előrehozott főnévi csoportot funkcionálisan beilleszti a mondat ige köré szerveződött részébe. (Az — általában proklitikus — klitikumok helyére és sorrendjére itt nem térünk ki.) Nagyjából megkülönböztethetjük a következő változatokat:

- (15) Az alany tematizálása:
Pierre, il construit une maison dans les Alpes.
= Péter, (ő) házat épít az Alpokban.

- (16) Az előljáró nélküli tárgy tematizációja azonosított referens esetén:
La maison, Pierre la construit dans les Alpes.
= A ház(at), Péter (azt) az Alpokban építi.
- (17) Az előljáró nélküli tárgy tematizációja azonosítatlan referens esetén:
Une maison, Pierre en construit une dans les Alpes.
= Egy ház(at), Péter [abból épít egyet =] épít (egy olyat) az Alpokban.
Des maisons, Pierre en construit dans les Alpes.
= Házak(at), Péter épít (olyanokat) az Alpokban.
- (18) A *de* [alapvetően '-ból/ből, -ról/ről'] előljárós tárgy tematizációja:
Pierre parle de la maison.
= Péter beszél a házról.
→ *La maison, Pierre en parle.*
= A ház, Péter beszél róla/arról.
- (19) A *de* előljárós határozó tematizációja:
Pierre vient de la maison.
= Péter a házból jön.
→ *La maison, Pierre en vient.*
= A ház, Péter onnan jön.
- (20) Az *à* [alapvetően '-nak/nek'] előljárós tárgy tematizációja:
az igék azon osztályánál, amelyhez döntően '+élő' szemantizmusú tárgy tartozik:
Pierre écrit à Marie.
= Péter ír Máriának.
→ *Marie, Pierre lui écrit.*
= Mária, Péter ír neki.
az igék azon osztályánál, amelyhez döntően nem csak '+élő' szemantizmusú tárgy tartozik, '-élő' jegy esetén:
Pierre pense à la maison.
= Péter gondol a házra.
→ *La maison, Pierre y pense.*
= A ház, Péter gondol rá.
- (21) A 'hol?' és 'hová?' kérdésre felelő helyhatározók tematizációja:
Les Alpes, Pierre y construit une maison.
= Az Alpok, Péter ott épít egy házat.
Les Alpes, Pierre y va souvent.
= Az Alpok, Péter gyakran megy oda.

A vázlatos áttekintésből kitűnik, hogy a klitikumok rendszere a főnévi szerepű mondatalkotók közül az alanyon és a tárgyon kívül a határozók egy kisebb

csoportját mutatja „központi” jellegűnek. E csoport tagjainak extrapozíciója és az ebből következő kötelező névmási utalás (mint a rájuk vonatkozó névmási utalás általában) befolyásolja a mondat közvetlenül ige köré szerveződött szféráját: a tematizáció ebben a szférában nyomot hagy. A csoporton kívül eső mondatalkotók „extrapozíciós” tematizációja szintén a névmási képviselő általános szabályai szerint kíván meg anaforikus visszautalást a mondatban.⁸ Ide elsősorban a nem „központinak” számító határozókat számíthatjuk, amelyeknek képviselője egyébként különböző lehet a ’+élő’/’-élő’ szemantikai jegy szerint:

- (22) *Pierre étend une couverture sur Marie.*
= Péter ráborít egy takarót Máriára.
→ *Marie, Pierre étend une couverture sur elle.*
= Mária – Péter ráborít egy takarót.
Pierre s’assied sur la chaise.
= Péter ráül egy székre.
→ *La chaise, Pierre s’assied dessus.*
= A szék – Péter ráül.

A példából kitűnik, hogy az előljáróval ellátott személyes névmás (*sur elle*) rendelkezhet a ’+élő’ jeggyel az előljárónak szemantikailag megfelelő határozószóval szemben (*dessus*). Az ’+élő’ jeggyel ellátott mondatalkotók névmási képviselőtének nagyobb önállósága mutatkozik meg egy (20)-hoz illeszthető kiegészítésben: az *à* vonzatú igék azon osztályában, amelyhez döntően nem csupán ’+élő’ szemantizmusú tárgy tartozik, ’+élő’ jegy esetén tilos a klitikum: *Pierre pense à Marie* → *Marie, Pierre pense à elle*.

Mivel a beszélt francia nyelvben tendencia mutatkozik az alanyi klitikum használatára olyankor is, amikor az alany egyébként nem volna témaként jelölendő (pl. *Dans les Alpes, Pierre il construit une maison* – tehát a 3. személyű igealak automatikusan magában foglalja a „hangsúlytalan személyes névmást”, hasonlóan az 1. és 2. személyű *je construis* és *tu construis* alakokhoz), az alany tematizációjakor feltétlenül nagy szerep jut a prozódiai eszközöknek (így az intonációnak és a virtuális szünetnek). Jegyezzük meg másfelől, hogy a balra történő extrapozícióval mintegy szimmetriaviszonyban létezik egy jobbra történő extrapozíció is, amely egy klitikummal előre jelzett és így szintaktikailag a mondatmagba már beillesztett főnévi csoportot mintegy „utólagosan” tematizál: *Il*

⁸ Ide kívánczik az az általános megjegyzés, hogy a ’-élő’ szemantizmusú főnévi csoportok tematizálása — különösen, ha determinánsuk nem határozott — bizonyos esetekben (és főként a familiáris beszédben) a nem klitikumi viselkedésű *ça* mutató névmással is történhetik, így a tárgy anaforikus ismétlésekor: *La maison, Pierre construit ça dans les Alpes*; nagy valószínűséggel a határozatlan alany ismétlésekor: *Une maison, ça se construit facilement* ’Egy ház, (az) könnyen felépül / felépíthető’.

construit une maison dans les Alpes, Pierre 'Épít házat az Alpokban, (mármint Péter'; *Pierre la construit dans les Alpes, la maison* 'Péter az Alpokban építi (mármint) a házat'. Mind a baloldali, mind a jobboldali extrapozíció esetében a mondatalkotók szabad „vándorlását” a szabályozott felépítésű mondatmag (az ige és klitikumai vagy az ige és a hozzá kapcsolódó, névmási szerepet is játszó határozó) biztosítja. Így a „struktúrák konfliktusa” azáltal simul el, hogy a kanonikus mondat szerkezet „kliticizált” változata továbbra is ábrázolja a logikai-funkcionális összefüggéseket, miközben a kommunikatív kiindulópont specifikusan kapcsolt mondatalkotóként jelenik meg.

„Erős” — emfatikus — témaképzést szolgálhatnak egyes kifejezések a mondat élére helyezett konstituens előtt: az előljáróként viselkedő *quant à* (+ X), az eredetileg vonatkozó mellékmondatot tartalmazó *en ce qui concerne* (+ X) 'abban, ami X-et illeti'. Ez az eljárás hozzáadódik az előrehelyezett téma anaforikus megismétléséhez:

- (23) *Quant à / En ce qui concerne Pierre, il construit une maison dans les Alpes.*
= Ami Pétert illeti, (ő) házat épít az Alpokban.

Bár az üzenet kiindulópontjáról és számos esetben feltételezhetően ismert referensről van szó, az „erős” témaképzés célozhat virtuális szembeállítást, ez viszont előidézheti a réma valamely elemének fókuszba helyezését, ami a virtuális szembeállítást szintén implikálja:

- (24) *Quant à la maison, c'est Pierre qui la construit dans les Alpes.*
= A házat pedig Péter építi az Alpokban.

Az üzenetnek nem csak a kiindulópontja konstruálható meg külön eszközökkel, hanem bizonyos értelemben a végpontja is — pontosabban vannak eszközök, amelyek a réma által közvetített (legtöbbször új) információra felhívják a figyelmet anélkül, hogy a réma vagy annak egy része a virtuális szembeállításra utaló fókuszpozícióba kerülne. A rémát előkészítő és mintegy bejelentő eljárásnak tekinthetjük ún. személytelen ige használatát a rémaként működő főnévi csoport előtt:

- (25) *Il se construit une maison dans les Alpes.*
= Épül az Alpokban egy ház.
(26) *Il reste quelques maisons encore dans la rue.*
= Néhány ház marad még az utcában.

Az *il se construit* 'épül / épülnek', *il reste* 'marad / maradnak' igék (ahol az *il* az alany helyét betöltő, jelentés nélküli elem) a fenti mondatokban a téma pozíciójába kerülnek. Az igei állítmánynak ez a tematizációs lehetősége nagyszámú intranszitiv igeire kiterjed. Funkcionális szempontból az ige tematizációja szabad teret enged a réma elemeinek felsorakoztatására, a kanonikus szórend, valamint az alanyt és állítmányt kötő egyeztetési szabályok figyelmen kívül hagyásával — pontosabban az alany kategóriája ebben a szerkesztésmódban megszűnik, és átadja helyét egy másik főnévi szerepnek: az ige után, az általa kialakított „keretben” találunk egy olyan főnévi csoportot, amely az igével szoros szemantikai kapcsolatot tart fenn, és kanonikus mondatban az alanya volna (*Il reste quelques maisons encore dans la rue* → *Quelques maisons restent encore dans la rue*, „alany + állítmány” szórenddel és az állítmány számbeli egyeztetésével). A hordozott üzenet szempontjából olyan mondatfajtákról van szó, amelyekben gyakran valószínűsíthető az említett főnévi csoport nagyobb kommunikatív súlya az igehez képest, az utóbbi ugyanis sokszor olyan helyzetekre vagy folyamatokra utal ('van', 'marad', 'készül'), amelyek a szövegösszefüggésből amúgy is adódhatnak. Az ilyen főnévi csoport — különösen, ha determinánsa határozatlan — a kanonikus szórendű mondat alanyaként kényelmetlen helyzetben van, és szükséges lehet réma-voltát határozottabban jelezni. Ennek a személytelen szerkezet csak egyik eszköze; elhelyezhető az adott főnévi csoport a legáltalánosabb réma-bevezető ige, a létezését jelölő személytelen *il y a* után, áthidaló vonatkozó mellékmondatlall:

(27) *Il y a quelques maisons qui restent encore dans la rue.*
= (Van) néhány ház (, ami) marad még az utcában.

Hasonló szemantikai és pragmatikai viszonyok között — korlátozottabb mértékben — tematizálható az ige, s így hangsúlyozottan jelölhető a főnévi csoport réma-volta az alany és az állítmány cseréjével, pl. olyan felsorolásokban, ahol a közlemény szemantikai kerete nagyjából szabott és előrelátható: *Suit l'orchestre, suivent les chanteurs ...* 'Következik a zenekar, következnek az énekesek ...'.

Mind a személytelen szerkesztés, mind az ún. fordított szórend súlyosan megsérti a mondat logikai–funkcionális felépítésének alapelveit: az alany és állítmány szabott sorrendjét, illetve személytelen ige esetében az egyeztetési szabályát is. Valójában olyan — teljes mértékben grammatikalizált — szerkesztésekről van szó, amelyek a kommunikatív perspektíva célszerű kialakítása kedvéért alternatív megoldásokat kínálnak a kanonikus mondatszerkezeti típushoz képest. Mivel tanulmányunk tárgya a struktúrák „konfliktusa”, fontos megjegyeznünk, hogy a személytelen ige elé alanyi pozícióba bevezetett üres *il* enyhíti, bár fel nem oldja a személytelen szerkezet sajátosságát, amely elvileg mindenképpen különböző marad az „alany + állítmány” kapcsolatra épülő szerkezettől. A „konf-

liktus” meglétét jelzi, hogy a személytelen szerkesztés, valamint az „állítmány + alany” szórend itt szemléltetett változata elvileg nem fér össze — az alapvető főnévi komponensek jelöletlensége miatt — az előljáró nélküli tárggyal.

A réma hangsúlyozott kialakításának jellemzéséhez hozzátartoznék az olyan mondatformálások bemutatása, ahol a bevezető tematikus egységnek a most vizsgált szerkesztésmódokhoz képest is szegényebb a szemantikai tartalma: pragmatikai szempontok bevonásával listát lehetne készíteni az olyan réma-előkészítő fordulatokról, amelyek — a magyarban is jól azonosíthatóan — olyasmit jelentenének, mint ’az a helyzet, hogy’, ’azt akarom mondani, hogy’ stb. Ezek közül csak a beszélt nyelvi *bon ben* (kb. ’szóval’, ’hát’) kifejezést említjük — ez szintaktikailag kívül marad azon a mondaton, amelyet mintegy rémaként bejelent:

(28) *Bon ben, il ne viendra pas.*
= Szóval nem fog jönni.

A most idézett mondatban sajátosan ábrázolódó téma–réma viszony átvezet ahhoz a — tárgyunk szempontjából utoljára említendő — lehetőséghez, hogy az üzenet két alapvető alkotóeleme, a téma és a réma szintaktikai kötelék nélkül, csak a linearitás és a prozódia által összekapcsolva jelenik meg. Az ilyen szekvenciák természetesen azt az elméleti kérdést vetik fel, hogy valójában melyek azok a fonológiai és grammatikai, valamint pragmatikai tényezők, amelyek az üzenetet valóban üzenetnek fogadtatják el, amikor hiányzik éppen a mondatra mint üzenetre utaló — vagy, ha akarjuk, a mondatot üzenetként aktualizáló — predikáció. Ettől függetlenül téma és réma ilyen egymás mellé helyezése a kommunikációban jól működik:

(29) *Cette ville : quel endroit !*
= Ez a város: micsoda hely!
(30) *Très bon, ce café.*
= Nagyon jó (, mármint) ez a kávé.

A központosítás többé-kevésbé szerencsésen tükrözi a prozódiai kohéziót. Mindkét „mondatban” szemantikai szempontból a két konstituens között predikatív viszony van, amelyet azonban kopula nem fejez ki; ezenkívül a második mondatban láthatóan „hátravetett témával” van dolgunk, amelyet a szituáció szolgáltat, és a mutató determináns is jelez. Hjelmslevi terminusokban azt mondhatnánk, hogy a logikai–funkcionális és a kommunikatív tagolás között egyoldalú feltételezettségi viszony van: az utóbbi az üzenetben mindig rekonstruálható, de az előbbi meglétét nem implikálja feltétlenül.

Ennek az egyoldalú feltételezettségnek a jegyében kell szemlélnünk a két struktúra „konfliktusát” is — kétségkívül nem csupán a franciában, hanem még számos más nyelvben is. A mondat logikai–funkcionális felépítésének szabályozottsága a jólformáltságot garantálja, amely bizonyos bonyolultsági szint fölött az üzenet érvényességének biztosítéka. Úgy tűnik azonban, hogy minden kommunikációs aktus formai felépítésében fellelhető egy olyan réteg, amely a mondanandó kiindulópontját, végpontját s ezzel mintegy létjogosultságát meghatározva az üzenet megfogalmazóját cselekvőként ábrázolja.

Irodalomjegyzék:

- Bally, Ch. 1944². 1950³. *Linguistique générale et linguistique française*. Berne.
- Dubois, J.—Dubois-Charlier, Fr. 1970. *Éléments de linguistique française : Syntaxe*. Paris.
- Kiss, S. 1987. Le traitement des fonctions de la phrase simple dans la linguistique française entre 1950 et 1965. In: *Studia Romanica* 5: 5–70. Debrecen. Vö. Uő. 1988. A mondattani funkciók a franciaországi leíró nyelvtani munkákban 1950 és 1965 között. In: Kiss S. (szerk.): *Grammatika és nyelvészeti szempontú irodalomelemzés Franciaországban*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 3–42.
- Riegel, M.—Pellat, J.-Chr.—Rioul, R. 1994. 1999⁵. *Grammaire méthodique du français*. Paris.
- Sandmann, M. 1954. *Subject and Predicate. A Contribution to the Theory of Syntax*. Edinburgh.
- Sechehaye, A. 1926. 1950. *Essai sur la structure logique de la phrase*. Paris.
- Wagner, R. L.—Pinchon, J. 1962. *Grammaire du français classique et moderne*. Paris.
- Wartburg, W. von—Zumthor, P. 1958. *Précis de syntaxe du français contemporain*. Berne.